

DISLALIYANI BARTARAF ETISH USULLARI

Norboeva Zamira Ravshanbekovna

Alfraganus unversiteti Defektalogiya yo‘nalishi talabasi

Karimova Z.

Alfraganus universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu tezisdagi dislaliya haqida tushuncha, uni bartaraf etish usullari, logopedik ta‘sir metodikasi yoritib berilgan. Talaffuz buzilishlarni bartaraf etish uchun logopedik ta‘sir lozimligi, logopedik ta‘sirning asosiy maqsadi, nutq tovushlarini to‘g‘ri shakllantirish, nutq tovushlarini to‘g‘ri tiklash uchun zarur bo‘lgan mashg‘ulot ishlanmasi keltirib o‘tilgan*

Kalit so‘zlar: *Talaffuz, logoped, nutq, tovush, dislaliya, mashg‘ulot, akustik, effect.*

Ma‘lumki, logopediyaning asosiy maqsadi turli xil nutq faoliyati: og‘zaki, yozma nutqdagi kamchiliklarni, mustaqil gapirish jarayonida, o‘yinlarda, o‘qishda, jamiyat ishlarida va hokazolardagi talaffuz nuqsonlarini bartaraf etish, to‘g‘rilash, yo‘qotishdir. Logopedik ta‘sir o‘tkazish mohiyat e‘tibori bilan olganda maxsus pedagogik tizim yordamida yangi ko‘nikmalarni tarbiyalash, noto‘g‘ri ko‘nikmalarni oldiniga bo‘g‘ib, keyin yo‘qotib yuborishdan iboratdir. Logopedik ta‘sirning asosiy vositasi – talaffuz kamchiliklarini bartaraf etishning maxsus usullarini qo‘llash, ya‘ni to‘g‘ri tuzilgan nutq mashqlari kompleksi va artikulyatsion gimnastikadan foydalanishdir. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish ishi 4 bosqichda olib boriladi: 1) tayyorlov davri, 2) tovushlar talaffuzini yo‘lga qo‘yish (tovushlar postanovkasi), 3) tovushlarning oson, ya‘ni o‘z-o‘zidan talaffuz etiladigan bo‘lishiga erishish – avtomatizatsiyasi, 4) almashtiriladigan tovushlarni bir-biridan farq qilish, tovushlar differensiyasi.[1.56] Tayyorlov davri har doim o‘tkazilishi shart emas. Ba‘zi hollarda birgina oddiy mashq bilan tovushning o‘z-o‘zidan talaffuz etiladigan bo‘lishiga erishish mumkin. Biroq ko‘p hollarda tovushni qo‘yish uchun bir qator tayyorlov ishlarini o‘tkazish zarur. Masalan, til tagidagi yuganchaning kalta bo‘lishi tufayli bola «r» tovushini to‘g‘ri talaffuz etmasa, til uchini tepaga ko‘tara olmasa, yuganchani bir qator artikulyatsion mashqlar yordamida o‘z holiga keltirish, cho‘zish mumkin. Tayyorlov bosqichida artikulyatsion apparatning harakatchanligini yaxshilash, nafasni mashq qilish, taqlidchanlikni rivojlantirish va keyingi bosqichlarda zarur bo‘ladigan boshqa ko‘nikmalarni tarbiyalash zarur. Agar kishi talaffuzida kamchiliklar bo‘lsa, eng

avval noto‘g‘ri talaffuz etiladigan tovushni to‘g‘ri talaffuz etishga o‘rgatish, ya‘ni tovush talaffuzini yo‘lga qo‘yish, uning postanovkasi ustida ish olib boriladi. O‘rganilgan yangi tovushni bo‘g‘in, so‘z, gaplarda, she‘rlarda va umuman nutq faoliyatida to‘g‘ri qo‘llashga o‘rgatish – tovushning avtomatizatsiyasidir. Yangi o‘rganilgan tovushni boshqa o‘xshash tovushlardan ajrata bilishga o‘rgatish – differentsiatsiya to‘rtinchi bosqich sifatida o‘tkaziladi. Tovushlarni turli xil usullar yordamida to‘g‘ri talaffuz qilishga o‘rgatish mumkin.

V.I. Oltushevskiy nutq kamchiliklarini o‘rganib, adabiyotda o‘rgatilgan ma‘lumotlarni umumlashtirib nutq kamchiliklarini tasniflagan va talaffuz kamchiliklarini tegishli guruhlariga ajratgan. U artikulatsion apparat tuzilishining buzilishi natijasida kelib chiqqan tug‘ma yoki hayot davomida orttirilgan kamchiliklarni mexanik dislaliya deb atagan. Rinolaliyaga esa dislaliyaning bir turi deb qaralgan.[2.73]

Dislaliya (dis – izdan chiqish, aynish, buzilish; laliya – nutq) tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz etish bilan ifodalanadigan nutq nuqsonidir.[3.184] Dislaliyada bolalar bir fonetik guruhdagi tovushlarni (monomorf dislaliya) yoki har xil fonetik guruhdagi tovushlarni (polimorf dislaliya) noto‘g‘ri talaffuz etishadi. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar nutq sistemasining boshqa tarkibiy qismlariga har xil darajada ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Ba‘zi bolalarda talaffuz kamchiligi shunchaki bir nuqson bo‘lib, bola nutqining leksik, grammatik qismlarida, idrok etish layoqatida hech qanday kamchiliklar kuzatilmaydi. Biroq ko‘p hollarda, hattoki bittagina tovushning noto‘g‘ri talaffuzi ham nutq sistemasidagi leksik hamda grammatik tomonlarga ta‘sir ko‘rsatadi, natijada bola tovushni noto‘g‘ri idrok etadi, o‘xshash tovushlar bilan adashtiradi, yozish va o‘qish paytida ham xatolarga yo‘l qo‘yadi. Kelib chiqish sabablariga ko‘ra dislaliya mexanik, funksional xillarga bo‘linadi. Nutq apparatining tuzilishidagi o‘zgarishlariga aloqador talaffuz kamchiliklari mexanik dislaliyaga olib keladi, masalan, artikulatsion apparat tuzilishdagi o‘zgarishlar: tanglayning yoriq, til tagidagi yuganchaning kalta bo‘lishi, kichik (lak-luk) tilning ikkiga bo‘linganligi manqalanib gapirish, sirg‘aluvchi tovushlar, til oldi «r-l» sonor tovushlarning noto‘g‘ri talaffuz etilishiga sabab bo‘ladi. Noto‘g‘ri malakalar, masalan, kattalar nutqidagi talaffuz nuqsonlariga taqlid etish, til, lablarni noto‘g‘ri harakatlantirish odatlari va boshqalar mustahkamlanib, funksional dislaliyada nutq apparatining faoliyatida funksional o‘zgarishlar paydo qilgan bo‘ladi. Fiziologik dislaliya bola fiziologiyasiga bog‘liq. Kichik yoshdagi bolalarning nutq apparati yaxshi rivojlanmaganligi tufayli tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz etish hollari juda ko‘p uchraydi. Yoshi ulg‘ayib artikulatsion apparat rivojlanib borgan sayin bu nuqsonlar yo‘qolib boradi.

Dislalik bolalarning qulog‘i yaxshi eshitadigan bo‘ladi, unda hech qanday kamchiliklar kuzatilmaydi. Nutqni fonematik jihatdan eshitish, ya‘ni tovushlarni bir-biridan ajrata bilish layoqati esa rivojlanmagan bo‘lishi mumkin. Amaliyotda eng ko‘p noto‘g‘ri talaffuz etiladigan tovushlar asosan quyidagilardir: sirg‘aluvchilar – 46 foiz (sh, j, ch – 24 foiz). Til orqa tovushlari (k, g, ng), chuqur til orqa tovushlari (q, g‘, h ham ko‘pincha buzib talaffuz etiladi). Unli tovushlarning deyarli hammasi to‘g‘ri talaffuz etiladi. Talaffuzdagi kamchiliklar o‘z xarakteriga ko‘ra logopediyada fonetik va fonematik (antropofonik va fonologik) kamchiliklarga bo‘linadi. Tovushlarni tushirib ketish, noto‘g‘ri talaffuz etish – bu fonetik xarakterdagi kamchilikdir. Bir tovushni ikkinchi boshqa bir tovush bilan almashtirish, aralashtirish – fonematik xarakterdagi kamchilik bo‘lib hisoblanadi. Fonematik talaffuz kamchiliklarini paralaliya deyish ham mumkin. Sigmatizm – «sh», «j», «s», «ch» kabi sirg‘aluvchi tovushlarni talaffuz eta olmaslik, nutqda (og‘zaki nutqda bularni yo‘qligi) yoki noto‘g‘ri talaffuz etilishi – antropofonik sigmatizm deyilsa, shu tovushlarni boshqa tovushlar bilan almashtirish – fonologik almashtirish, parasigmatizm deyiladi. Bunda bola, masalan, Salim zinadan tushdi deyish o‘rniga, alim jinadan tusdi deydi. «R» tovushining yo‘qligi yoki noto‘g‘ri talaffuz etilishi – rotatsizm, boshqa tovushlar bilan almashtirilishi – pararotatsizm; «l» tovushning yo‘qligi yoki noto‘g‘ri talaffuz etilishi – lambdatsizm, boshqa tovushlar bilan almashtirilishi – paralambdatsizm deyiladi. «K» tovushining yo‘qligi kappatsizm, «k» tovushining boshqa tovushlar bilan almashtirilishi – parakappatsizm; «g» tovushining yo‘qligi yoki noto‘g‘ri talaffuz etilishi – gammatsizm, boshqa tovushlar bilan almashtirilishi – paragammatsizm; «x» tovushining yo‘qligi yoki noto‘g‘ri talaffuz etilishi – xitizm, boshqa tovushlar bilan almashtirilishi paraxitizm; «y» tovushining yo‘qligi yoki noto‘g‘ri talaffuz etilishi – yotatsizm, boshqa tovushlar bilan almashtirilishi – parayotatsizm deyiladi va hokazo. Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar logopediyada ikki guruhga bo‘linadi: 1) monomorf; 2) polimorf kamchiliklar. Agar bola qandaydir bitta tovushni yoki fonetik jihatdan bir guruhli tovushlar (masalan, til orqa tovushlari «k», «g»ni noto‘g‘ri talaffuz etsa, biz unda sodda monomorfli talaffuz kamchiligi bor deymiz (mono – bir, morf – shakl degan so‘zlardan olingan bo‘lib, bir shaklli degan ma‘noni bildiradi). Agar bola bir necha fonetik jihatdan turli guruhli tovushlarni (masalan, r, sh, y) noto‘g‘ri talaffuz etadigan bo‘lsa, bunday kamchiliklar murakkab diffuz polimorf kamchiliklar deyiladi (poli – ko‘p, ko‘p shaklli demakdir).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. V.S. Raxmanova. Korreksion pedagogika va logopediya. – «Moliya-iqtisod», – T., 2007.
2. R. Shomahmudova. To‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish va nutq o‘stirish. – T.: «O‘qituvchi», 2001.
3. С.Л. Топтапова. «Коррекционно-логопедическая работа при нарушениях голоса». – М., 1984.

